

«DAVLAT», «DAVLATCHILIK» VA «DAVLAT TUZUMI» TUSHUNCHALARI HAMDA ULARNING MARKAZIY OSIYO XALQLARI DAVLATCHILIGIDA AKS ETISHI

Axmadox Dovudxon Xabibulloyevich

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

+998915226226

dovudxon.axmadox.xon@gmail.com

Tariximizning eng yorqin sahifalaridan biri – bu davlatning paydo bo'lishidir. Kishilik jamiyati tarixining muhim masalalaridan biri bo'lgan davlatning vujudga kelishi masalasi, garchi bu borada yuritilgan bahs-munozaralarning boshlanishi ancha qadim davrlarga borib taqalsa-da, keyingi davrlarda ushbu masala bo'yicha tortishuvlarning ko'lami tobora ortib bormoqda.

«Davlat» degan tashkilot va u bilan bog'liq «davlat tuzumi» va «davlatchilik» tushunchalari tahliliga to'xtalishdan avval davlatlarning paydo bo'lishiga to'xtalib o'tish o'rinli. Ta'kidlab o'tish zarurki, bu masalada olimlar tomonidan bir necha o'nlab nazariya va talqinlar o'rtaga tashlangan bo'lib, ular orasida nisbatan keng tarafdor topganlarini ushbu o'rinda keltirib o'tishni lozim topdik. Avvalo, shuni aytib o'tish kerakki, XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr birinchi yarmida ustivor bo'lgan fikr – *davlat* bu eziluvchi sinfni eksplutasiya qiluvchi sinflar boshqaruvchi apparati sifatida quldorlik jamiyati sharoitida kelib chiqqan mazmundagi fikrlar keyingi yillarda ancha-muncha e'tirozlarga sabab bo'ldi. Shuning birga davlatning paydo bo'lishiga doir bir-biridan farqli talqinlar bildirilishda davom etdi. Kelingan xulosaga ko'ra, davlat dunyoning hamma joyida bir xil shart-sharoit ostida vujudga kelmagan va uning shakllanishi jarayoni dunyoning turli hududlarida tabiiy-geografik muhitga bog'liq holda turlicha kechgan deyish asoslidir.

Davlatning kelib chiqishi borasida quyida keltirilgan fikrlar ancha kengroq o'z tarafdorlarini topgan. R. Karneyro fikricha, hayotiy resurslarning cheklanganligi sharoitida aholi zichligining o'sishi demografik bosimlarning ortishiga va jamoalar orasida urushlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bir tomondan biror jamoani boshqa bir jamoa bosib olishi natijasida ijtimoiy tabaqalanishning o'sishi, boshqa tomondan esa bo'ysundirilgan aholidan o'lpon (yoki soliq) yig'adigan boshqaruvchi sinfning ehtiyojlari paydo bo'ladi va shu tariqa ilk davlatlar vujudga keladi¹.

¹ Карнейро Р.Л. Теория происхождения государства // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград, 2006. – С. 55-71.

Zamonaviy fanda *davlat* haqida qabul qilingan umumiy xulosaga ko'ra, davlatning ilk alomatlari jamoat hokimiyatining ta'sis etilishi va aholining hududiy belgilariga qarab taqsimlanishga o'tishi bilan tavsiflanadi².

Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, hozirgi ma'nodagi «davlat» atamasi faqat XV asrdan boshlab ma'lum. Ilk o'rta asrlardagi mavjud davlatlarni esa atigi hukmdor va ko'ngilli qo'shin (drujina) tomonidan gavdalantiriluvchi «davlat hokimiyati» deb atash mumkin³.

Ilk tashkil topgan davlatlar uchun muqaddaslashtirilgan hukmdor shaxsi davlatni jipslashtiruvchi va birlashtiruvchi siymo bo'lib xizmat qilgan. Hukmdor ilohlar va fuqaro orasida «vositachi» hisoblanib, o'zining *xarizma*⁴ xususiyati bilan jamiyat barqarorligi va ravnaq topishini ta'minlagan hamda tortiq etish vositasi bilan ijtimoiy munosabatlarni yagona tarmoqqa birlashtirgan⁵.

Fanda ma'lumki, yer yuzidagi dastlabki davlatlar, asosan, miloddan avvalgi 3 mingyillik – 2 mingyillik o'rtalarida «ulug' daryolar» havzalaridagi sug'orishga moslashgan ziroatkor hududlarda vujudga kelgan. Jumladan, bu davrda Nil daryosi havzasida, Dajla va Frot daryolari (Mesopotomiya)da Shumer, Akkad, Bobil, Yanzsi va Xuanxe daryolari oralig'ida Xitoy kabi davlat uyushmalari paydo bo'lib, ular dastlabki davlatlar hisoblanadi⁶. Ikkilamchi davlat uyushmalari esa shakllangan birlamchi davlatlar bilan qo'shnichilik ta'siri ostida kelib chiqqan⁷.

Qadimgi ilk davlatlarga xos xususiyatlardan bir shuki, ularning aksariyati shahar-davlatlar bosqichini bosib o'tgan. Xususan, qadimgi Misr, Mesopotamiya va Yunonistonda dastlab shahar-davlatlar – «*nom*»lar vujudga kelib⁸, keyinchalik ularning birlashtirilishi asosida tom ma'nodagi davlatlar tashkil topgan.

Tadqiq etilayotgan mavzuga bevosita aloqador Markaziy Osiyoda davlatning paydo bo'lishi masalasini biroz quyida tahlil qilishni lozim topgan holda, buni yanada aniqroq tushunishimizga xizmat qiladigan «davlat tuzumi», «davlat boshqaruvi» va «davlatchilik» tushunchalariga to'xtalib o'tsak.

Davlat tuzumi – bu konstitusion huquq normalari bilan o'rnatilgan hamda mustahkamlangan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy-huquqiy munosabatlar tizimi bo'lib,

² Ушницкий В. Тюркская государственность на крайнем севере // Second international congress on Turkic civilization. – Bishkek, October 4-6, 2004. – Bishkek, 2005. – С. 138-139.

³ Горский А.А. Дружинное государство // Родина, 2002. – №2. – С. 40; Ушницкий В. Тюркская государственность... – С. 138.

⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎМЭ, 2005. – № 9. – Б. 395.

⁵ Крадин Н.Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – М., 2001. – № 3. – С. 21-32.

⁶ Авдеев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. – Тошкент: 1950. – Б. 17-23.

⁷ Крадин Н.Н. Археологические признаки цивилизации // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград, 2006. – С. 143-144.

⁸ Сагдуллаев А. ва б. . Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: 2000. – Б. 7; Ширинов Т. Қадимги Бақтрия подшолиги. Катта Хоразм // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: 2001. – Б. 13

jamiyatshunos va tarixchi olimlar davlat tuzumi tushunchasiga, asosan, quyidagilarni kiritadilar: 1) davlat qurilishi masalalari; 2) boshqaruvning siyosiy shakli; 3) boshqaruvning markaziy va mahalliy organlarining tuzilishi va vakolati; 4) harbiy tuzum; 5) davlatning mahkamachilik tizimi⁹.

Davlatchilik iborasini biror sulolaga nisbatan (*masalan*, «Somoniylar sulolasi davlatchiligi», «Xorazmshohlar sulolasi davlatchiligi», «Shayboniylar sulolasi davlatchiligi» va h. k. shaklida) emas, muayyan bir etnos yoki ijtimoiy guruhga nisbatan ishlatish ma’qul. Bu tushuncha, asosan, davlatning huquqiy asoslari, boshqaruv tizimi, chegaralar va ma’muriy bo’linishi, qo’shin, ichki va tashqi munosabatlari, tovar-pul munosabatlari, soliq tizimi, xalqaro maqomi, mulkchilik, ma’naviy va g’oyaviy asoslari kabi jihatlarini qamrab oladi.

Bu kabi tushunchalar markaziy osiyolik qadimgi etnoslarda qay shaklda talqin qilinganiga to’xtalishdan avval mintaqada ilk davlatchilik aynan qachon, qay sharoitda vujudga kelganligi masalasi bilan qisqacha tanishib chiqish kerak.

Yer yuzining aksariyat hududlarida bo’lganidek, Markaziy Osiyoda¹⁰ ham ilk davlatlar o’troq aholi yashaydigan vohalarda – dastlab, Murg’ob, Amudaryo va Zarafshon kabi daryolar havzalarida, keyinroq esa Sirdaryo havzasida vujudga kelgan¹¹. Qator tadqiqotchilarning ta’kidlashlaricha, mintaqaning janubi-g’arbiy hududlarida, xususan, O’zbekiston hududida ilk davlatchilik tizimlari davriy va shakliy jihatdan quyidagicha bosqichlarda shakllangan: 1) Bronza davri. Miloddan avvalgi II ming yillikning o’rtalari va ikkinchi yarmi. Unchalik katta bo’lmagan dehqonchilik vohalari asosida (misol uchun, qadimgi Sherobod (Surxon) vohasi) ilk davlatchilikka o’tish davri; 2) Bronza davridan temir asriga o’tish davri. Mil. av. IX-VIII asrlar. Mayda davlat tashkilotlarning rivojlanishi va yirik harbiy-siyosiy uyushmalarning vujudga kelishi; 3) Ilk temir davri. Mil. av. VII-VI asrlar. Qadimgi Parfiya, Katta Xorazm va Qadimgi Baqtriya misolida yirik davlat uyushmalarining paydo bo’lishi¹². Qariyb shu davrlarda yoki ulardan sal keyin mintaqada Sug’d (Samarqand, Naxshab, Kesh (ba’zi hollarda Buxoro ham Sug’dning tarkibiy qismi

⁹ Очерки по истории государственности Узбекистана / Под ред. Д.А. Алимовой, Э.В. Ртвеладзе. – Ташкент: 2001. – С. 6; Исламов З. Общество. Государство. Право. – Ташкент: 2001. – С. 121-181, 248-289.

¹⁰ Сафоев С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. – Тошкент: 2005. – Б. 10-13; Бобоёров Ф. Илк ўрта асрларда Туркистон атамаси / Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004.

¹¹ Ширинов Т. Қадимги Бақтрия подшолиги. Катта Хоразм // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: 2001. – Б. 8-9.

¹² Сагдуллаев А. ва б. . Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: 2000. – Б. 31; Ширинов Т. Қадимги Бақтрия подшолиги. Катта Хоразм // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: 2001. – Б. 8-9.

sifatida tilga olinadi)), Fargʻona kabi voha davlatlarining shakllanishi ham buning misolidir¹³.

Mazkur davlat uyushmalari negizida ham, asosan, qadimgi Yaqin Sharqdagiga oʻxshab dastlab shahar-davlat tipi ustuvorlik qilgan boʻlsa-da, keyinchalik ushbu vohalardagi muayyan bir shahar-davlatning ustunligida bir necha shaharni oʻz ichiga olgan nisbatan yirik davlat uyushmalari vujudga kelgan. Biroq Markaziy Osiyo janubi-gʻarbiy vohalariga xos davlatchilikning bu shakli oradan ming yilcha vaqt oʻtgan paytda ham, yaʼni ilk oʻrta asrlarda ham oʻnlab kichik voha hukmdorliklari misolida oʻzini namoyon qiladi. Bunga misol sifatida Sugʻd vohasidagi Samarqand, Kushoniya (Kattaqoʻrgʻon), Panch (Panjikent), Kesh (Shahrisabz), Naxshab (Qarshi) kabi kichik hukmdorliklarni koʻrsatish mumkin.

Markaziy Osiyo xalqlari davlatchiligining yana bir shakli – bu asosan, mintaqaning shimoli-sharqiy hududlarida chorvador qabilalar tomonidan barpo etilgan koʻchmanchi asosli davlatlardir. Bu tipdagi davlatlar yuqorida koʻrsatib oʻtilgan oʻtroq shahar-davlatlar yoki voha davlatlaridan shaklan va mohiyatan farq qilib, u muayyan bir qabila tomonidan dastlab koʻplab chorvador qabilalar boʻysundirilgan holda barpo etiladi. Keyinchalik bunday davlatlar hududiy jihatdan kengayib, siyosiy mavqeyi oshadi va oʻtroq voha hukmdorliklarini oʻz vassallariga aylantirgan imperiyalarga aylanishadi. Mintaqada bu tipdagi davlatlarning paydo boʻlish davri ham deyarli ilk temir davri, yaʼni miloddan avvalgi bir mingyillikning ikkinchi yarmiga toʻgʻri kelib, Skif/Sak? (mil. av. VI–II asrlar)¹⁴, Xun (mil. av. III – milodiy II asrlar), Qangʻ (mil. av. III – milodiy III asrlar)¹⁵ davlat uyushmalari buning misolidir. Bular qatoriga miloddan avvalgi soʻnggi asrlarda mavjud boʻlgan Usun va Yuyechji kabi siyosiy uyushmalarni ham kiritish mumkin.

Davlat va uning shakllanishi bilan bogʻliq tushunchalar Markaziy Osiyoning shimoli-sharqiy hududlarda yashagan qadimgi etnoslarda, shu jumladan, qadimgi turklar (aniqrogʻi, prototurklar)da qay darajada ifodalangani ham muhimdir. Shu oʻrinda taʼkidlab oʻtish zarur, mintaqaning bu qism aholisining qadimgi davr davlatchiligiga oid maʼlumotlar asosan xitoy manbalarida saqlanib qolgan boʻlib, davlatchilik bilan jambarchas bogʻliq atamalar aksariyat hollarda xitoy tiliga oʻgirilgan yoki ushbu til qoidalari asosida berilgani bois, atamalarning mahalliy shaklini tiklash ancha qiyinchilik tugʻdiradi.

¹³ Матбобоев Б. Қадимги Фарғона давлати (Давань) // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: 2001. – Б. 29.

¹⁴ Акишев К. А., Акишев А. К. К интерпретации символики исыкского погребального обряда // Религии народов Южной Сибири и Центральной Азии. Часть I. Поздняя древность: хрестоматия / Сост. П.К. Дашковский. – Барнаул, 2008. – С. 45-50.

¹⁵ Шониезов К. Ш. Қарлуқ давлати ва Қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 27, 152-153.

Shunday qilib davlatning paydo bo'lishi, uning shakllanishi va u bilan bog'liq tushunchalarga qisqacha to'xtalib o'tish shundan darak beradiki, yer yuzida ilk davlatlar dastlab *shahar-davlat*, *voha davlati*, *qabilalar ittifoqi* shakllarida miloddan avvalgi 3 ming yillikda paydo bo'la boshlagan. Ilk davlatlar Dajla va Frot, Nil, Ganga, Xuanxe va Yanszi kabi yirik daryolar havzalarida paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik bu jarayon Murg'ob, Amudaryo va Sirdaryo kabi daryolar havzalarida davom etgan. Shu tariqa, Markaziy Osiyoda ilk davlatchilik kurtaklari daryolar havzasida shahar-davlat, voha davlati ko'rinishida miloddan avvalgi mingyillikning boshlarida vujudga kela boshlagan bo'lsa, mintaqaning dasht hududlarida paydo bo'lgan *qabila ittifoqi* ko'rinishidagi siyosiy uyushmalar deyarli shu davrlarda o'zini namoyon qila boshlaganligi ko'zga yaqqol tashlanadi. Markaziy Osiyoda ham davlat va uning boshqaruvi bilan bog'liq tushunchalar dunyoning boshqa hududlaridagi qadimiy davlatlarida bo'lganidek ilohiylik kasb etgan. Shu bilan birgalikda, mintaqada davlat ham boshqaruvchi toifani, ham unga bo'ysunuvchi fuqarolarni ifodalagan bo'lib, ular orasidagi muvozanatni saqlab turuvchi tashkilot sifatida talqin etilgan. Xususan, Markaziy Osiyoning ko'chmanchi chorvador xalqlarida hokimiyat davlatga asos solgan qabila vakillarining umumiy mulki deb tushunilgan.